

EGY ERDÉLYI GRÓF A FELVILÁGOSULT EURÓPÁBAN

(TELEKI JÓZSEF UTAZÁSAI 1759–1761)

Sajtó alá rendezte Tolnai Gábor

Nagy öröm és szellemi gazdagodás minden irodalomkutató számára, hogy végre teljes egészében és eredeti nyelvén, magyarul bírjuk Teleki József útinaplóit. Mégpedig a címlap meghatározásával szemben a *Hazai naplót*, a *Másik diáriumot*, valamint a külföldi út teljes költségelszámolását is. Teleki József személyével és utazásaival rengeteget foglalkoztak már a századelő óta, naplójának részletei megjelentek franciául, németül, Rousseau-hoz fűződő viszonya alapos tárgyalás anyaga volt, mindezt bőven bemutatja a tökéletesen kiérlelt s általam is többször méltatott bevezető tanulmány: ismertetésemben ezekre ki sem térek. Jelen írásom szerény célkitűzése mindössze annyi, hogy megpróbálom néhány idézettel megvilágítani Teleki József sokszor vitatott egyéniségének jellegét, másfelől tárgyi kiegészítéseket teszek az igen gazdag jegyzetanyaghoz, amely Tolnai Gábor minden dicséretet megérdemlő filológiai teljesítménye. Maga a napló, de a jegyzetanyag is valóságos kincsesbányája a XVIII. század tudományosságára vonatkozó adatoknak, s minden tudomány szak kutatóját érdekelheti. Azt is mondhatnám: egész sor élvezetes rejtvényfejtésre ad alkalmat.

Teleki József, Teleki László és Ráday Eszter fia, Bethlen Kata unokaöccse, 21–22 éves korában, utazása idején (1759–1762), már kiforrott, kivételesen művelt ifjú ember. Tökéletesen beszél latinul, németül, franciául, tanul olaszul és angolul. A hollandus nyelvet azonban bárdolatlannak tartja, s nem érti. Igen érdeklí a matematika, a fizika, de minden technikai újítás vagy erőmű is. Jogtörténelem, művészet, zene, színház egyaránt leköti, mindent látni akar, s maga is a kuriozitást, a kíváncsiságot jelöli meg egyik fő jellemvonásául. Ugyanúgy izgatja maga az ember: állandóan társaságban van, arisztokraták, nagypolgárok, tudósok légiójával tart ismeretséget. A társadalmi szabályokat kínosan megtartja, a „köntöstelenség” (a megfelelő öltöny hiánya) a társaságtól is távol tartja. Éppen ezért nagy szabószámlákat fizet ki, s a parókáira is kínos gondja van.

Konzervatív, dogmatikus, az előírásokat gondosan megtartó vallássossága, bár őszinte, távol áll Bethlen Kata mély kegyességétől. Teleki racionális egyéniség. A vallás igazát érvekkel kívánja védeni. Ezt teszi híressé vált francia nyelvű könyvecskéjében, a *La foiblesse des Esprits forts*-ban.

Naponta jár templomba, sűrűn vesz úrvacsorát, pl. 1761. dec. 25-én a debreceni Nagytemplomban. Ez egyébként még a Bethlen Gábor renováltatta régi Szent András-templom.

Híve Teleki a vallási türelemnek. Felhíborodik azon, hogy a franciák a strassbourgi protestáns templom elvételésének emlékére érmet verettek. „Az éppen olyan, mintha én elvennem a jobbágyom szántóföldét, s pénzt veretnék, hogy híre fennmaradjon.” Itt név szerint is elítél két magyar „pápa katonát”. — Ismerve Teleki erkölcsi szigorát, még érdekesebb az alábbi eszmefuttatás: „Eljöttem báró Schell és gróf Thunékkal Lejdába, kikkel való megismerkedésemet akartam. A nagyobbik Thun már pap is, a kisebbik is talán a lesz. De jó pápista emberek, adná Isten, hogy mind olyanok volnának: kacagják ezek a mások vallás dolgában való vakbuzgóságokat. A galantenában egy kissé szabadabbak, mint kéne, úgy vettem beszédjükből észre. De csak kevesebb hibának tartom, legalább a közönséges társaságra nézve, még csak nem is hasonlítható hiba a feslett erkölcs a mások üldözése szomjazásához, mert amazzal csak magának szerez ártalmat, ezzel pedig a közönséges emberek között való társaságot rontja”. A hitvédő, Voltaire filozófiáját támadó magyar gróf teljesen egyetért a „ferneyi pátriárka” valláspolitikájával, a türelemmel. Feltűnik neki, hogy már a szinkatolikus bajorok között is terjed ez az eszme („... a papok addig náluk uralkodott szuperszticióját kezdik észrevenni ...”); Báró Van Swieten udvari orvossal is sokat beszélget a toleranciáról, „... melynek — úgy látszik — erősen fogja pártját”.

Utazónk éppen ezért élénk figyelemmel kíséri minden *dissenter* vallási irányzat vagy szekta helyzetét. Említi a *remonstránsokat*, a *kvékereket*, egy istentiszteletükön részt is vesz, a *mennonitákat* (a megszéldített anabaptizmus híveit), a herrenhutiakat. A katolikus templomokat nagy érdeklődéssel járja, az ereklyekultuszra azonban enyhén gúnyos megjegyzéseket tesz. A Saint-Denis ereklyeiről így tréfálkozik: „Mindezek iránt pedig kételkedni nem lehet, mert nekem a benediktinus barát mondta, annak megint más barát, az első barátunk Szent Lajos adta, annak a konstantinápolyi császár adta, az kétségkívül nem adott volna olyat amit nyilván nem tudott volna annak lenni etc”. — Mint erdélyi ember unitárius-szakértőnek számít, ő azonban többnyire kitér az ismertetés vagy vita elől. Jól ismeri a szerzetesrendeket, éppen ezért furcsa nyelvbotlása, hogy a karthauziákat *Kartéziánusoknak* mondja, bár latin elnevezésük (Carthusiani) ezt némileg indokolhatja.

A *Hazai naplóból* tudjuk meg, mennyire vonakodik Teleki a házasságtól, „nem azért mintha bennem is megaludt volna a vér, mert azt sem tagadhatom, hogy én eleitől fogva igen hajlandó voltam az indulatra, melyet szerelemnek hívnak, jóllehet azt zaboláján igyekeztem tartani, hanem azzal az étellel egybekötöttet sok alkalmatlanságok

irtóztattak meg. Mert először, száz házasság között is alig vagyon egy, amelynek egészen jó kimenetele légyen, márpediglen mi egyéb az embernek rossz társsal megnyomorodni, mint magának poklot építeni szánt szándékkal”. Ezután még fél lapon sorolja házasságellenes érveit. Ezek párhuzamba állíthatók Faludi Ferenc és Kármán József hasonló gondolataival (*Nemes asszony, A módi*), de eddig nem tudtunk róluk. Azért Teleki József is megnősült, feleségül véve Királyfalvi Róth Johannát (1761. jún. 28-án), Szirák birtokosának leányát. (Így került a szép kastély a Telekiek tulajdonába. A gyömrői birtok Ráday-hozadék volt.) A leány evangélikus volt, de a Telekiek kikötötték, hogy mindkét nembeli gyermekek a „reformata religióban” neveltessenek. Legfőbb okul azt hozza fel a fiatal gróf, „hogy Erdélyben még a szász náción kívül, minden úri rend — aki nem catholikus — reformata ecclesiahhoz tart, és így egy kis alkalmatlanságra adna okot a jövőben” (ha ti. lennének evangélikus Telekiek is).

A fiatal Teleki József szellemi arcképéhez tartozik még az angol tudományosság és szellemi élet kivételes tisztelete a francia fennhéjázással, „köntösben való bujálkodással”, erkölcstelenséggel szemben. Az erre vonatkozó gondolatokat hosszasabban kell idéznem. „Délután a komédia előtt egy Briasson nevű bibliopolánál voltam, ki holmi és igen jeles anglus könyvekkel bír; csak egyedül ő is van, akinek anglus könyve vagyon, de meg is borsozza. Csakugyan minthogy nálunk ritka ezeket a könyveket kapni, szándékozom tőle néhányat venni mind magam a nyelvben való gyarapodásra, mind pedig magára a dologra nézve, mert csak meg kell azt az anglusoknak adni, hogy az ő könyveikben több tudomány és értelem vagyon, mint akármely más nemzet könyveiben; akármely részére adja magát az anglus a tudományoknak, igen többre viszi másoknál. De mitől van az, az a kérdés. Én itt azt sokkal nem vizsgálom, csak azt mondom, hogy kétségkívül a sokat térszen hozzá, hogy a nép gazdag. Amely nép gazdag, a közt több találkozik olyan, akit a minden napi kényér keresésének kedvetlen gondja nem rongálván, ideje van és kedve is, hogy a tudományokról gondolkodjon; ahol többen vannak a tudományokon kapók, ott nem csuda, ha többen vannak azok is, akik tudnak, s többet tudnak másoknál. Amely nép szegény, hamar tanulatlanná is lesz. Nem éppen olyan sürgős azért, hogy a népnek sok pénze legyen, mint első tekintetre tetszenék. Ezenkívül az angliai gubernálásnak formája is kedvez a tudományoknak. Minden ember azt gondolja és mondja, amit akar; másutt még tudni sem szabad mindent, nem-hogy mondani. De ez igazán nem a diariumhoz tartozik. Csakhogy éppen üres lévén egyéb foglalkozástól, errül találtam gondolkodni, s ideírtam. Én ezt a diariumot talán másért is írom, aki ezután olvassa, de inkább magamért. A dologra vissza!”. Kitapintható itt Locke és Voltaire számos eszméje, de hathat az erdélyi haladó hagyomány is

(Apáczai, Tótfalusi), amelyet grófunk nyilván jól ismert. Teleki végül megijed saját bátorságától, de azért áttekint az utókorba.

Érdemes említést tenni Teleki József gazdasági érzékéről, takarékoságáról is. Mindent megvesz, ami kell, amit értékesnek tart, vagy amit a konvenció és a dekórum megkövetel, de ha lehet, az olcsóbbat választja. Így is rengeteget költ. Kiterjedt levelezésének nagy része pénzkérés otthonról és a bankügyletek lebonyolítása. A teljes terjedelmében közölt költségjegyzék becses dokumentum. Feldolgozása megérné a fáradságot, de olyan pénztörténész kellene hozzá, aki tisztában van a XVIII. századi európai fizetőeszközök egymáshoz viszonyított értékével.

Ennyit a fiatal Telekiről, térjünk át néhány kiegészítésre. A kézirat szövege nehezen olvasható, több helyen kipontozás, hiányosság akad. Ezek közül néhányat. „Vettem két könyvet, úgy mint Socinus leveleit és egy Disputatio-ját cum Apologie adnea Jansenii” (86). Ezt javítani kell: *adnea* helyett *adnecta*. Tehát Teleki megvette Sozzini (nyilván Lelio) levelezését és egy olyan vitairatát, amelyhez valamelyik kiadó Cornelius Jansen védelmét csatolta. — A 149. lapon a napló hivatkozik Guarini híres pásztorjátékára, de a cím nem teljes: *Pastor fido* kell. Ez a varázsos szerelmi idill legalább két századig tartotta ígézetében az európai költészetet. Csokonai műveiben is ott van a hatása. — Telekire rendkívüli benyomást gyakorol Rubens művészete Belgiumban, Párizsban egyaránt. Mindez érthető, hiszen az antwerpeni festőfejedelem minden idők legnagyobb és legonállóbb művésze volt. Naplónk a 156. lapon azt állítja, hogy Rubensnek három felesége volt, s mindig odafestette őket képeire. Teleki téved, Rubensnek csak két felesége volt: Isabella Brant és Hélène Fourment. A harmadik hölgy, aki gyakran szerepel képein, sógornője, Suzanne Fourment. Gyönyörű arcképe, a híres *Le chapeau de paille* (Szalmakalap) a londoni National Galleryben látható. Igen élvezi Teleki a Luxembourg-palotában kiállított Medici Mária-sorozat képeit (ma a Louvre-ban), itt viszont ki kell javítanunk egy sajtóhibát: Rubens nem 1671-ben dolgozott a sorozaton Párizsban (ekkor már nem élt), hanem többnyire Antwerpenben, és csak alkalmilag Párizsban 1632–35 között (174). Rubens kortársi értékeléséről *A barokk színeváltozásai* c. tanulmányomban írtam (I. Oszt. Közl. XXXI. 3–4. 1979. 351–359.). Meglepően hat, hogy Winckelmann, a klasszicizmus nagy teoretikusa magasztaló hangon ír a flamand festőóriásról, Burckhardt, a reneszánsz apológétája a *Leukippos leányainak elrablása* (München, Régi Képtár) c. Rubens-művet tartja a világ legtökéletesebb képkompozíciójának.

Maradjunk még a festészetnél! Íme egy találós kérdés. Teleki Hágában, a hercegi nyári palota képtárában lát egy tüzes vasat verő Vulcanust „két fúriával, mely a maga nemiben, amint azok mondják,

akik jól értenek hozzá, ritka darab” (150). Kinek a képe ez? Az ember szívesen gondolna Velasquezre, ha ennek legcsekélyebb alapja volna. — A 161. lapon egy csillagászati vizsgálódással kapcsolatban azt olvassuk, hogy De la Caillet abbé „caput bonae küldetett”. Itt kiesett egy szó: „caput bonae spei” kell, a Jóreménység Fok. — Madame Pömpadour atyját Teleki mészárosnak mondja (185). Téved, mert François Poisson ügynök, kereskedő, majd hadseregszállító volt. (A híres kegyencnőt Jeanne Poissonnak hívták. Lásd Pierre de Nolhac érdekes könyvét: Louis XV et Madame de Pompadour, Paris 1903.) — Az „aurei velleris eques” (157) nem kapott magyarázatot (aranygyapjas lovag). — Tolnai Gábor tanulmánya s jegyzetei tisztázzák a különböző *Place Royales* topográfiáját, az olvasó kedvéért itt sorrendbe szedjük őket. Az első a XIII. Lajos tiszteletére épített mai *Place des Vosges* (168). Valóban gyönyörű tér. Itt lakott egy ideig Victor Hugó, hajdani lakása ma múzeum. XIV. Lajos tiszteletére épült ki a *Place des Victoires* (160) és a *Place de Vendôme* (169); amason a király álló, emezen lovas szobra volt látható. Tudjuk, hogy ezt a Teleki által legszebbnek minősített teret Napóleon sajátította ki magának (ma csak *Place Vendôme*). A XV. Lajos tiszteletére épült tér, a mai *Place de la Concorde* ekkor még csak épült (199). Az érdeklődőket Pogány Frigyes kiváló *Párizs* c. építéstörténeti monográfiájához utasíthatjuk (Bp. Corvina 1971). — Sokat emlegeti Teleki a *Palais de Justice*-t, amelyet Palais Marchand-nak is neveztek. Főleg divatcikkeket árultak leányok, „majd mind szépek, kétségkívül azért, hogy a vásárlók szeme inkább megakadjon benne” (179). Ezt csak azért említem, mert több XVII. századi metszet is ábrázolja a jelenetet.

Fel kell hívnom a figyelmet egy különösen érdekes Gyöngyösi-adatra. A francia kiadásból (1943) eddig is tudomást vehettünk volna róla, de teljesen feledésbe merült. „Egy cédulát írtam Madame du Bocagenak és könyvemnek egy exemplárját küldöttem. Délután magam is hozzá mentem, s Gyöngyösiről, a mi poétánkról beszélvén, nagyon kértem mind maga az asszony, mind egy Abbé Barthelemi, kinek inspectiója alatt vagyon a Cabinet des Medailles . . ., hogy francia nyelvre fordítsam, és bizonyos, igen nagy becsületet fogok magamnak szerezni” (211—212). Madame du Bocage egy konzervatív szellemű irodalmi szalon vezetője volt. Barthélemy abbé pedig az ekkor még meg sem írt *Le voyage du jeune Anacharsis* nagy sikerű szerzője. Ékes bizonyossága ez az adat Gyöngyösi európai „egyenjogúságának”, s annak, mennyire értékelte a francia közízlés a magyar barokk poézis színes anyagát, a szerelmi tematika arisztokratikus kezelését. Teleki bizonyára érdekesen is adta elő a *Murányi Vénus* s főleg a Kemény-eposz cselekményét, s költői érzékkel rendelkezvén, stilisztikai szépségeit is közvetíteni tudta.

Végül nekem kötelességem, hogy felvilágosítást adjak a jegyzetekben nem magyarázott debreceniek kilétéről. Teleki Dobozi uramat és Szeremley Sámuelt említi. Dobozi Márton 1754-től Debrecen főbírája 1765-ben bekövetkezett haláláig. Előkelő nemes volt kapolcsi előnévvel, bár Debrecenben a nemesi jogok nem voltak érvényesek. Az ő fia volt Domokos Lajos, a tiszántúli ellenzék Bécsben rejtett vezére, a *Télémaque* egyik fordítója. (Ezt a fordítást a debreceni Református Kollégium kéziratárából a közelmúltban kiadta Köpeczi Béla.) Szeremley Sámuel Domokos Márton előtt, majd utána volt főbíró. 1761 karácsonyán nála szállt meg utazó grófunk (244).

Rövid megjegyzést kell még tennem a jegyzeteket bevezető szövegrészhez. Itt Tolnai Gábor F. Csanak Dóra: *Két korszak határán. Teleki József a hagyományörző és a felvilágosult gondolkodó* (Akadémiai Kiadó, Bp. 1983) c. könyvének szemléletével száll vitába: Teleki felvilágosult voltának tézisént tagadja. Többek között egy recenziómra utal (It, 1970), amelyben Kazinczy Ferencnek egy megjegyzését idéztem. Ismeretes, hogy a széphalmi vezér Szirmay Antalnak *A magyar jakobinusok története* c. művét glosszázta, s Teleki gróf reakciós magatartását értékelté 1794 őszén, a Martinovics-mozgalom idején (Benda Kálmán közölte újra *A magyar jakobinusok iratai*, III. köt. Bp. 1952). Tolnai Gábor azt írja, hogy ő azért nem idézte ezt a Kazinczy-részletet, mert a gróf „konzervativizmusa” nem igényelte „az ilyen durva alátámasztást is”. Meg kell mondanom, hogy én sohasem tekintettem „durvának” azt, ami igaz, hiszen a mélyen megsértett s rettenetesen megszenvedett nemeslelkű literátor keserves panaszra árad belőle. Meg kell jegyezmem azt is, hogy F. Csanak Dóra könyvét máig sem ismerem, hiszen megjelenésekor (1983) oly súlyos beteg voltam, hogy nem monográfiát, hanem még napilapot sem voltam képes olvasni. Egyébként egyetértek Tolnai Gáborral: Teleki nem volt a felvilágosodás híve; élete és hivatali pályája folyamán mind konzervatívabb lett, a francia forradalom és a Martinovics-mozgalom hatása alatt mind reakciósabb. Ez a tény azonban nem teheti kétségessé írói értékeit. Most megjelent naplója a XVIII. századi magyar próza kiemelkedő dokumentuma. Köszönet illeti a sajtó alá rendezőt nemcsak az igen nagy filológiai munkáért, hanem azért az élvezetért is, amelyet minden olvasójának okoz. (Régi Magyar Prózai Emlékek 7. Akadémiai, 1987.)

BÁN IMRE